

HADİSLERİN ANLAŞILMASI VE YORUMUNDA BİLİMSEL VERİLERİN KULLANIMI ÜZERİNE

Osman ORUÇHAN

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Denizli, **TURKEY**

osmanoruchan@gmail.com

Özet

İslam âlimleri tarih boyunca Hz. Peygamber'in mirasını anlama ve yorumlama konusunda büyük çabalar sarf etmişlerdir. Onlar, bazı hadis metinlerini anlamak ve yorumlamak için tecrübe, müşahede ve bilimsel verilerden de yararlanmışlardır. Son iki yüzyılda bilimsel verilerden yararlanma daha yoğun olmuştur. Müslüman âlimler, bu konuda iki farklı yaklaşım benimsemişlerdir: Birinci yaklaşıma göre, hadisler vahiy kaynaklı bilgilerdir. Bu nedenle onlar, insan aklının ve duyularının ürünü olan bilgiler kullanılarak tenkit edilemezler, ancak hadisleri destekleyen bilimsel veriler, hadislerin yorumlanmasında kullanılabilir. İkinci yaklaşıma göre hadisler, her çağda yeniden ele alınıp değerlendirilmelidir. Bu yaklaşıma dâhil olan âlimlerin pek çoğu bilimsel verileri hadis metinlerinin tenkidi için kullanmışlardır. Bu tebliğde, her iki yaklaşımın argümanları tartışılmış ve hadislerin anlaşılması ve yorumlanmasında bilimsel verilerin kullanılması konusunda metodolojik öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Anlama, Yorumlama, Hadis, Bilimsel veriler

ON THE USING OF SCIENTIFIC DATA FOR UNDERSTANDING AND INTERPRETATION OF HADITH

Abstract

The Muslim scholars were made great efforts on understanding and interpretation of the Prophet Muhammad's cultural heritage, during the Islamic history. They were made also use of experiences, observations and scientific data for understanding and interpretation of Hadith texts. In the last two centuries, they were used the scientific data more intensely. The Muslim scholars were adopted two different approaches to this issue: According to the first approach, the hadiths are revealed knowledges. For this reason, The Hadiths cannot be criticized by using the information that product of the human mind and senses, but the scientific data that supports the Hadith can be used in interpreting of hadith. According to second approach, the traditions should be utilized in every age again. Many of the scholars involved in this approach were used that scientific data for criticism of Hadith texts. In this paper, both approaches's arguments are discussed and methodological recommendations on understanding and interpretation of the hadith on the use of scientific data is presented.

Keywords: Understanding, Interpretation, Hadith, Scientific Data

1. Giriş

Hız. Peygamber'in, genelde tüm insanlığa, özelde Müslümanlara örnek gösterilişi (33 Ahzâb, 21.), onun ve söz ve davranışlarının doğru anlaşılmasını ve yorumlanmasını gerekli kılmaktadır. Burada Müslümanlara yüklenen tarihi bir sorumluluk bulunmaktadır. Müslüman, Hız. Peygamber'i doğru anlayıp yorumlayarak bulunduğu çağda insanlığa alternatif bir medeniyet sunmak durumundadır. Bugün İslam adına pek çok yanlış uygulamalara şahit oluyorsak, bunun, İslâm'ın eksikliğinden ya da hatalı oluşundan değil, bizim, sağlam, bilimsel bir anlama ve yorumlama metodu oluşturamamış, ya da mevcut bazı metodolojileri sağlıklı kullanmamış olmamızdan kaynaklandığını düşünüyoruz.

Bilinmektedir ki, tüm bilimsel disiplinler belli metodolojik ilkeler doğrultusunda çalışırlar. Bilimlerin, bir yorumlar dizisi olması hasebiyle bilimsel çalışma ve anlayışlarda yorumun yeri tartışılmazdır. Ancak bu yorumlar bir metodoloji çerçevesinde olduğu takdirde anlamlıdır. Yoksa her olgu ve olay için sayısız yorumlar yapılabilir. Anlaşılması ve yorumlanması gereken dini hayatı yönlendirmeye namzet bir metin ise, burada anlama ve yorumlamaya ilişkin metod ve ilkelerin önemi bir kat daha artmaktadır. Zira genel olarak dinler, özelde İslam Dini bağlarını birlik ve beraberlik içinde Yüce Yaratıcı'nın istediği doğrultuda hayatını tanzim ederek idame ettirmeyi amaçlayan kurumlardır. Bu alanda sağlam bir metodu olmayan, sınırsız, sorumsuz ve gelişigüzel yorumlama faaliyeti, hem toplumda birlik ve beraberliği bozucu, hem de istenen amaca ulaşmayı engelleyici bir durumdur.

Biz bu çalışmamızda bilimsel yöntemlerle elde edilen bilgilerin, hadislerin yorumlanmasında kullanılması konusunu ele alacağız. Hadis tarihi süreci içerisinde şerh ve yorumlar üzerinde yaptığımız incelemelerden gördüğümüz kadarıyla bilimin ilgi alanına giren pek çok bir hadisin yorumlanmasında tecrübe, müşahede ve bilimsel verilerin kullanıldığı bir vakiydir. İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren az da olsa bunun örnekleri görülmekle birlikte, özellikle pozitif bilimlerdeki gelişmelerin artmasıyla birlikte son bir yüzyıl içerisinde bu konuda büyük bir artış olmuştur. Ancak bu yorumlarla ilgili olarak sağlam bir metodoloji oluşturulmadığı ya da oluşturulmadığı, ilgili hadislerin anlaşılma sorunu çözülmeden yorumlamaya tabi tutulduğunu görmekteyiz. Bu çalışmada, bazı hadislerin yorumlanması sırasında ortaya çıkan durumun negatif ve pozitif yönlerini ele alarak irdelemeyi ve bir çözüm önerisi sunmayı amaçlıyoruz.

A) Hadislerin Yorumlanmasında Bilimsel Verilerin Kullanılmasıyla İlgili Durum Tespiti

Hadis şârihleri/yorumcuları ve diğer bazı ilmî disiplinlere mensup âlimler, hadisleri anlama ve yorumlama faaliyetleri sırasında; büyük oranda dil bilimleri ve tarih, sosyoloji, psikoloji, felsefe gibi ilmî disiplinlerden istifade etmişlerdir. Bunların yanı sıra son iki yüzyılda daha yoğun olmak üzere hadis tarihinin hemen her döneminde bazı hadis metinlerini anlamak ve yorumlamak amacıyla tecrübe, müşahede ve bilimsel verilerden de yararlandığı görülmektedir. İlgili hadis yorumlarının genel olarak incelenmesi neticesinde İslam âlimlerinin bilimsel verileri hadislerin anlaşılması ve yorumlanmasında kullanma konusunda iki farklı yaklaşım benimsedikleri görülmektedir:

1. Bilimsel verilerle uyum halinde olduğu sürece hadisleri bu verilere dayanarak yorumlamayı kabul eden ve bu hadisleri Hız. Peygamberin mucizesi olarak gören yaklaşım.

2.Hadisleri her çağda bilimsel gelişmeler doğrultusunda yeniden yorumlayıp, bilimsel verilere aykırı oldukları tespit edilenlerin elenmesi gerektiğini iddia eden yaklaşım.

Birinci yaklaşıma göre bilimin ilgi alanına giren hadisler de diğerleri gibi vahiy kaynaklı bilgilerdir. Dolayısıyla, ilâhî kökenli olan hadislerin anlaşılması ve yorumlanmasında veya tenkit edilmesinde, insan aklının ve duyarlarının ürünü olan; yani yanlış olması ya da yanlışlanabilmesi muhtemel olan bilimsel verilerin kullanılması kabul edilemez. Ancak onlara göre hadislerin yorumlanmasında, tasdik edici oldukları sürece bilimsel verilerden yararlanmada hiçbir sakınca bulunmadığı gibi, bu veriler, Hz. Peygamber'in bir mucizesini ortaya çıkardıklarından çok değerli bilgiler olarak görülmüştür. Aşağıda bu değerlendirmeleri örnekler sunulacaktır.

İbn Kuteybe “Zubâb (sinek) Hadisi” olarak meşhur olan hadisi kelamcılarının itirazlarına karşı savunurken kendi döneminin bilimi sayılabilecek felsefeye başvurmuş; eski doktorların, bir filozof olan Aristo'nun sözlerinden ve eski topluluklarda sineğin tedavi amaçlı kullanımlarından örnekler vererek hadisin bunlarla uyum içinde olduğunu ifade etmiştir. Bir başka deyişle hadisi yorumlamada tecrübî bilgilere başvurmuştur. Öte yandan İbn Kuteybe dînî hususların müşahede edilen olaylarla açıklanmasına karşı çıkar. Ona göre; hayvanın konuşamayacağını, kuşun (Allah'ı) tespih edemeyeceğini, yeryüzünün bir parçasının diğerine şikâyette bulunup sızlanamayacağını, sineğin, zehir ve panzehirin yerlerini bilemeyeceğini iddia eden kimse İslâm'dan sıyrılıp çıkan yıkıcının biri olur. (İbn Kuteybe, 1989, s. 353-358.)

Ebû Muhammed b. Ebî Cemre (ö.699/1300[?]), “Çörekotu, ölüm hariç bütün hastalıklara devadır.” hadisindeki genel ifadeyi, “Çörekotu yalnızca rutubetten ileri gelen bütün hastalıklara devadır.” diyerek hadisin anlamını tahsis edenleri, hadisi bırakıp tıp ve tecrübe ehlinin görüşünü almakla itham etmiş ve sözlerini şöyle sürdürmüştür: “Biz, dayanakları zann-ı gâlib üzerine bina edilmiş tecrübe olan tıp ehlini tasdik edecek olursak [bu doğru olmaz.] Bize göre “hevasından konuşmayan” [Hz. Peygamber]'i tasdik etmek onların sözlerini tasdik etmekten daha değerlidir.” (İbn Hacer, 1379, X, 145.)

İbn Hacer, ceninin ana rahmindeki gelişimi hakkındaki hadisi, gerek önceki dönemlerde, gerekse kendi döneminde yaşayan bazı doktorların görüşlerinden istifade ederek, (İbn Hacer, 1379, XI, 481.) yine “mantar suyunun göze şifa olduğunu” bildiren hadisi de bazı deneyimleri aktararak yorumlamıştır. Ona göre hadisteki bilgiye inanarak gerçekleştirilen bu tecrübeler, hadisin sıhhatine olan inancını kuvvetlendirmektedir. (İbn Hacer, 1379, X, 165.)

Ebû Şehbe, *Sünnet Müdafası* isimli eserinde “mantar suyu” ve “acve hurması” hadislerini, Ahmed Emin'in itirazlarına karşı savunurken, bunların vahiy ürünü olduklarını iddia etmiş, aksi bir durum olsaydı Allah'ın Hz. Peygamber'i uyaracağını söylemiştir. Bu ve benzeri hadislerde yakînî olarak ne kastedildiği bilinemediği için sıhhatlerini araştırırken tecrübe bir şey ifade etmemektedir. O, başka hadisleri de benzer argümanlarla savunmuştur. (Ebû Şehbe, 1990, II, 28-30; I, 297-302; II, 138, 142.)

Muhammed Tahir Hekim de, “Sinek, Acve, Mantar ve Yüzyıl sonrasında yeryüzünde yaşayan hiçbir canlı kalmayacaktır” hadislerini, Ahmed Emin ve Ebû Reyve'nin eleştirilerine karşı savunurken Ebû Şehbe ile aynı argümanları kullanmıştır. (Hekim, 1985, s.155-160, 161,167-171,175-177.)

Hadislerin sahihliğini, onları bilimin verileriyle yorumlayarak göstermeye çalışan bir tıp doktoru olan Muhammed Ali el-Bâr, *Kur'an- Kerim ve Modern Tıbbı Göre İnsanın Yaratılışı* isimli eserinde, embriyonun anne karnındaki gelişim serüvenini anlatan hadisleri, modern

embriyoloji biliminin verileriyle yorumlamıştır. (el-Bâr, 1991, s. 90-115.) Ancak o, hadislerin sahih olduğu konusunda kesin bir önyargıya sahip olduğu için olsa gerek, doğrusunu bildiği halde, bazı kritik noktalarda bilimsel verilerle hadisleri karşılaştırmada objektif davranmamış, bilimsel verileri görmezlikten gelmiştir. O, Endülüslü İbn Habîb'in (ö. 238/853) *et-Tıbbu'n-Nebevî* isimli eserine yazdığı şerhte de benzer yolu takip ederek, bu eserdeki hadisleri çağdaş tıp biliminin verileriyle doğrulama ve yorumlama gayreti içine girmiştir.

Çağdaş akademisyenlerden Selahattin Polat'a göre bilimin dinamik ve değişken yapısı, bilimsel verileri hadisleri anlama, yorumlama ve hadis tenkidinde kullanma ile ilgili olarak en önemli problemdir. Zira bilimsel gelişmeler hızla ilerlemekte ve geçmişte doğru kabul edilen bazı bilgilerin yanlış olduğu tespit edilebilmektedir. Nasları ilmin ışığında yorumlama çabalarında da aynı mahzurlar söz konusudur.

Onun dile getirdiği bir diğer problem de bilim ile hadislerin bilgi kaynaklarının farklı olmasıdır. Genel olarak Peygamberler, özelde hadislerin kaynağı olarak Hz. Peygamber, aklın ve ilmin sınırlarını aşan konularda bilgiler sunmaktadır. Aklın öncülüğünde yol alan ve vahye itibar etmeyen bugünkü ilmin vahiy konularını tenkidine Müslümanların itibar etmesi beklenemez. Çünkü vahyin kaynağı *ilahi ilim*, müspet ilmin kaynağı *beşeri ilimdir*. Diğer bir ifadeyle farklı epistemolojik zemindeki anlayış ve sistemlerin birbirlerini tenkidi yersizdir. Bu durumda tartışma asıl zemininden saptırılmış olur. Bir gün yapılan modern araştırmalar, istib'ad ve istihfâf edilen bazı hadislerin ilmi birer mucize olduğunu ortaya koymaktadır. Bunların örneklerini vermek konumuzun dışındadır." (Polat, t.y., 210-211.)

İkinci yaklaşıma göre, hadis yorumu çalışmaları dinamik bir yapıya sahip olmalı; bilimin ilgi alanına giren her hadis, imkânlar elverdiği ölçüde her çağda yeniden ele alınıp değerlendirilmelidir. Zira bilim sürekli gelişerek ilerlemekte ve bilim geçmişte iyi anlaşılammış olan bazı hadisleri daha iyi anlayıp yorumlamamıza imkân veren gelişmeler elde edebilmektedir. Bu yaklaşıma dâhil olan âlimlerin pek çoğu bilimsel verileri, hadislerin anlama ve uygulamaya yönelik olarak yorumlanmasından ziyade, metinlerinin sıhhatinin tespiti için kullanmışlardır. Aşağıda bu yaklaşıma birkaç örnek sunulacaktır.

Reşid Rıza (ö.1935), sünnetin, dinin ikinci kaynağı olduğunu, dolayısıyla sünnetin kaydı olarak hadisin, doğrusunun yanlışından ayrılması için, klasik dönem hadis tenkidi dışında, ciddi bir teste tâbî tutulması gerektiğini düşünmekteydi. Ona göre İslâmî gelenek, modern zamanla uyuşabilecek hale getirilmeliydi. (aktaran, Juynboll, 2000, s. 32.) Güneş'in doğuşuyla ilgili hadis üzerine, bir Ezher şeyhi olan ed-Dicvî ile yaptığı tartışmada söylediği sözler, onun bu konudaki düşüncesini ortaya koymaktadır. *Hiz. Peygamber Ebû Zerr'e şunu söyler: Güneş'in, battıktan sonra nereye gittiğini biliyor musun?... O kendini Allah'ın arşında secdeye kapar; o (ayrılma) izni isterse, bu ona bahşedilir. (Bundan sonra o, dünya üzerini tekrar aydınlatmaya gider.)* (Buhârî, 1990, III, 1170.)

Rıza, bu hadisin kesinlikle bilimle çatıştığını söylemiştir; zira Güneş, her an Dünya'nın her yerinden görünür değildir. O, hadisin, Güneş'in Allah'a itaatini tasvir ettiği şeklindeki olağan mecâzî yorumunu da reddetmiştir. (Juynboll, 2000, s.157.)

Ahmed Emin (ö.1954) de hadis tenkidinde bilimin verilerinden yararlanılması gerektiğini düşünmektedir. İlk dönemlerden beri tartışma konusu olan "*mantar suyunun göze şifa olduğu*" bilgisini içeren hadisi örnek olarak sunan Emin, Ebû Hureyre'nin bu konudaki bir deneyinin yetersiz olduğunu, defalarca deney yapmanın ve mantarın kimyasal analizinin yapılmasının gerekli olduğunu, geçmişte de muhaddislerin bu hadisi en azından başka

deneyler yaparak test edebilecekleri halde bunu yapmadıklarını söylemiştir. (Emin, 1933, II, 130-131.)

Aynı yaklaşım tarzını benimseyen Mahmud Ebû Reyeye, hadislerin, bilimsel verilerle karşılaştırılarak sıhhatinin tespit edilebileceğini düşünmektedir. O, 1957 yılında yazdığı *Muhammedî Sünnetin Aydınlatılması* isimli eserinde, bilimsel tecrübelerle geçersizliği ispatlanmış ve peygamberlere değil de, doktor ve filozoflara yakışan ifadeleri içeren hadislerin uydurma sayılması gerektiğini ifade eder. (Ebû Reyeye, 1988, s. 157.)

Yukarıdaki yaklaşımlarda görüldüğü üzere hadislerin bilimsel veriler ışığında anlaşılması ve yorumlanmasıyla ilgili bazı anlayış farklılıkları ve itirazlar bulunmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu farklılık ve itirazların bir kısmı anlama ile bir kısmı da yorumlama ile ilgilidir. *Hadislerin Hz. Peygamber'e aidiyeti*, *Hz. Peygamber'in bilgi kaynağının ne/neler olduğu* ve *hadisler ile bilimsel verilerin kapsamı* konuları anlamayla ilgili; *bilimin ilerlemeci ve eleştirel yapısı* ile *hadis ve bilimin epistemolojik kaynaklarının farklılığı* konuları da yorumla ilgili sorunlar olarak görünmektedir.

Tespit edilen bu sorunlar aşağıda ele alınarak hadisleri anlama ve yorumlama bilimsel verilerin kullanımı konusuna açıklık getirilmeye çalışılacaktır.

B) Hadisleri Anlama ve Yorumlamada Bilimsel Verilerin Kullanılması: Sorunlar, Tartışmalar

1.Hadislerin Anlaşılmasıyla İlgili Sorunlar

a) Hadislerin Hz. Peygamber'e Aidiyeti ile İlgili Sorunlar

Bir metni anlamamanın ilk adımı, onun kime ait olduğunun ve kaynağının tespitidir. Zira Müslümanlar nazarında, hadis adı altında nakledilen bir sözün, gerçekten ona ait olması ile olmaması arasında çok önemli farklar bulunmaktadır. Kaynaklarda hadis adı altında yer alan sözler, yalnızca Hz. Peygamberin sözleri ve onun fiillerinin anlatımıyla sınırlı değil; bunların yanında tedvin ve hatta tasnif dönemini de içeren yaklaşık üç asırlık bir *Müslüman halk kültürünü* ifade etmektedir. Buna göre hadislerin iki ana kaynağı bulunmaktadır: Birincisi, Hz. Peygamberin bizzat kendi sözleri ve onun fiillerinin sözlü ifadesi; ikincisi ise, Müslüman halkın sahip olduğu kültürel unsurlardır. Bu ikincisinin içeriğinde; sahabe, tâbiîn ve etbâu't-tâbiîne ait sözler, Câhiliyye Dönemi Araplarından ve Arap yarımadasında yaşayan diğer milletlerden devralınan kültürel miras, fetihler yoluyla elde edilen topraklarda yaşayan; Yahudi, Hıristiyan (Aydemir, 1992, s. 84-99; Ebû Reyeye, 1988, s. 166-168.), Antik Yunan, İran ve Hint kültürel değerleri, mitolojik anlatımlar ve tedvin ile tasnif dönemleri boyunca Müslüman halk tarafından oluşturulmuş kültürel unsurlar (Sakallı, 2002, s. 287) bulunmaktadır. Bunlardan kaynaklanan bir kısım bilgiler, zaman içinde râvî tasarrufları neticesinde Hz. Peygamber'e mâledilmiş olmalıdır. Hadis ilmindeki ref kavramı bu duruma işaret etmesi açısından önemli bir yere sahiptir. Hadis tarihiyle ilgili araştırmaların, özellikle uydurma hadislerle ilgili olanlarının ortaya koyduğu gibi, söz konusu yabancı unsurlar, muhtemelen İslam dünyasında ilk fitnenin ortaya çıktığı hicrî 34-35 tarihlerinden (Yıldırım, 1996, s. 3.), tasnif dönemine kadar geçen süre içerisinde, hadisler arasına girme zemini bulmuştur. (Oruçhan, 2011, s.67-74.)

Bütün bu sebeplerden dolayı hadisleri anlama ve yorumlama faaliyetine konu edilecek olan, hadis adı altında gelen bir söz için atılması gereken ilk adım hadis tenkidinin tüm

metotlarını kullanarak hadisin asıl kaynağının tespit edilmeye çalışılmasıdır. Zira bir kişiye isnad edilen tarihi bir metnin gerçekten o kişiye ait olduğunun tespiti anlama ve yorumlamanın ilk adımdır.

b) Hz. Peygamber'in Bilgi Kaynakları ile İlgili Sorunlar

Kimi âlimler, Hz. Peygamber'in sözlerinin vahiy destekli olduğuna kanidirler. Onlara göre bilimsel verilerle desteklenen hadisler Hz. Peygamber'in çağları aşan, gaipten bilgi sunan birer mucizesidir. Bilimsel verilerle çelişen bilgileri içeren hadisler konusunda onların tercihi yine hadislerdir. Zira hadisler vahiy ürünü olarak hakikati temsil etmektedirler, onların karşısında bir insan ürünü olan bilimsel verilerin hiçbir değeri yoktur.

Hadis ilmiyle ilgili pek çok tarihi vesika şahitlik etmektedir ki, bu bakış açısı hadis ve sünneti yanlış ve hatalı anlamamanın bir tezahürlerinden biridir. Hadislerin Hz. Peygamber'e tıpkı Kur'an gibi vahiy yoluyla bildirildiği düşüncesi, bu görüşe sahip olan bazı yorumcuları hatalı çıkarımlarda bulunmaya ve hatta hadislerdeki bilgiler ile bilimsel veriler arasında çelişki olmadığını göstermek uğruna art niyetli hareket etmeye sevk etmiş görünmektedir.

Örneğin, Mubârekfûrî, “(Öğleyin) sıcağın şiddeti arttığına namazı hava serinleyinceye kadar geciktirin. Sıcağın şiddetinin artması cehennemden teneffüs etmesindedir.” (Buhârî, 1990, I, 198-99.) hadisiyle ilgili olarak yapılan, “Öğle vaktinde sıcaklığın şiddeti cehennem gibidir.” şeklindeki olağan yoruma katılmamış, hadisin literal anlamıyla değerlendirilmesi gerektiğini ileri sürmüştür. (Mubarekfûrî, t.y. I, 414.)

Altı ayrı sahabeden nakledilen, embriyonun ana rahmindeki gelişimini anlatan bir grup hadis, aynı vakayı anlatmasına rağmen kaynaklarda farklı lafızlarla nakledilmiştir. Bunların bazılarında embriyonun gelişimi ile ilgili rakamsal ifade bulunmazken bazılarında embriyonun ana rahminde tam bir insan görünümüne ulaştığı süreyi döllenmeden sonraki 40, 42 veya 45 gün olarak verir. İbn Mesûd rivayetinde ise bu süre 40'ar günlük üç ayrı zaman dilimine bölünmüştür. M. Ali el-Bâr, *Kur'an-ı Kerîm ve Modern Tıbbâ Göre İnsanın Yarattığı* isimli eserinde bu sürelerin belirtildiği rivayetlerin tamamını sahih kabul eder ve bunlarla bilimsel verileri uzlaştırmak için zorlama yorumlara girişir. (el-Bâr, 1991, s. 9, 103.)

Yanlış yorumlanan bir başka hadis de Ebû Hureyre'den nakledilen; Rasûlullah elimden tuttu ve şöyle dedi: “Allah yeryüzünü Cumartesi günü yarattı, ondaki dağları Pazar, ağaçları Pazartesi, mekruhatı (hareşeler, sürüngenler) Salı, aydınlığı Çarşamba ve hayvanları Perşembe günü yarattı. Adem'i de ikindiden sonra, gündüzün son saatlerinde, en son mahluk olarak yarattı.” (Muslim, t.y., IV, 2149.) şeklindeki hadistir.

“Evrîm Anaforu ve Gerçek” isimli kitabın yazarlarından Jeoloji Mühendisi İhsan İnal, hadisin, ışığın yaratılışıyla ilgili (bilime aykırı olan bölümünü) çıkararak hadisi alıntılama ve hadisin bilime uygun olduğunu iddia etmiştir. Ona göre bu hadis Hz. Peygamber'in bize bildirdiği enteresan bir haberdur. (Bozer, 1986, s. 75.) Burada rivayetin, bilim açısından problemliliği olan bölümü atlanarak okuyucu yanıltılmış, rivayet hakkındaki eleştiriler de görmezlikten gelinerek, onun Hz. Peygamber'e aidiyeti kesin olduğu ima edilmiştir.

Gerçekte bu söz Hz. Peygamber'e ait değildir. Zira âlimler, bu hadisin asıl kaynağının Ka'b el-Ahbâr olduğunu ifade etmişlerdir. (Buhârî, t.y. I, 413.) Buna göre hadisteki bilgi Yahudi kökenli bir bilgidir. Ebû Hureyre onu, Müslüman olmadan önce Yahudi din bilginleri

arasında bulunan Ka'b'dan duymuştur. Nitekim rivayette anlatılanlar, Tevrat'ın birinci bâbında anlatılan yaratılışın başlangıcı ile ilgili bilgilerle paralellik arz etmektedir.

Hadislerin kaynağının vahiy olduğunu iddia edenlerin yorumlarından anladığımız kadarıyla onlar şu düşünceye sahiptir: Evrendeki varlıkların yaratıcısı da, vahyi Hz. Peygamber'e gönderen de Allah'tır. Allah'ın sözleri ile eylemleri arasında bir çelişki bulunmaz. Zira Allah evrendeki varlıkları belli ölçülere göre yaratmıştır. Bilim de bu ölçüleri ortaya çıkaran bilgi elde etme çabasıdır. Dolayısıyla Kur'an ile bilimsel veriler arasında bir uyumsuzluk söz konusu değildir. Bilim Kur'an'ı tasdik ediyorsa bu Kur'an'ın Allah'tan geldiğinin delilidir ve bir mucizedir. Kur'an'daki bilgiler ile bilimsel veriler çelişiyorsa bilim henüz Kur'an'daki bilginin hakikatine ulaşamamıştır. Hadislerdeki bilgiler de böyledir. Hâlbuki Kur'an'ın sonraki çağlarda elde edilen bilimsel verilere işaret ettiği düşüncesi (ilmî/fennî/bilimsel tefsir) bile tüm İslâm âlimlerinin ittifak ettiği bir düşünce değildir. Meselâ Şatibî, bilimsel tefsîre yönelen kişilerin sınırı aştığını; bütün ilimlerin Kur'an'da yer aldığı iddialarının doğru olmadığını; sadece o dönemin Arapların bildiği şeylerin var olabileceğini belirtmektedir. Muhammed Hüseyin ez-Zehebî de, Kur'an lafızlarına ilk muhatapların bilmediği anlamların verilemeyeceğini; bunun Kur'an'ın icaz ve belağatına ters düşeceğini; bilimsel verilerin sabit olmadığından ve değişebilirliğinden hareketle Kur'an'a karşı inancın zayıflayacağını ileri sürmektedir. Emin el-Huli de, Kur'an lafızlarının ve hükümlerinin evrensel ve değişmez olduğunu; bilimsel verilerin ise asırlara göre değiştiğini; Kur'an'ın icazını ve geçerliliğini bu tür bir şeyle test etmenin anlamsızlığını vurgulamaktadır. (Dartma, 2010, s. 156.)

Hadislerin kaynağının vahiy olduğunu düşünenler bu fikirlerini “*O heva ve hevesinden konuşmamaktadır, O, ancak kendisine vahyedilen bir vahiydir.*” anlamındaki Necm suresi 3 ve 4. ayetleriyle temellendirmeye çalışmışlardır. Oysa siyak-sibak bütünlüğü içinde değerlendirildiği takdirde bu ayetlerde kast edilenin Kur'an dışı vahiy değil, bizzat Kur'an'ın kendisi olduğu açık ve net bir şekilde anlaşılacaktır.

Mehmed Said Hatiboğlu, *Hz. Peygamber ve Kur'an Dışı vahiy* isimli eserinde, Hz. Peygamber'e izafe edilen, Kur'an dışında da vahiy aldığı anlamına gelebilecek rivayetleri incelemiştir. Onun incelemeleri neticesinde bunların aslında Kur'an dışı vahiy yoluyla değil, tamamen beşerî yollarla elde edilmiş bilgiler olduğu, ancak bu bilgilerin râvîler tarafından - kendi deyimiyle *ilahîleştirerek*, Hz. Peygambere mal edildiği ortaya çıkmıştır. (Hatiboğlu, 2000, s. 33-169.) O, söz konusu incelemeleri neticesinde Hz. Peygamber'e Kur'an Dışında vahiy gelmediğini düşünmekte ve bu konuda İbn Abbas'tan nakledilen; “*Kur'an'dan başka vahiy yoktur.*” ifadesinin esas alınması gerektiğini söylemektedir. (Hatiboğlu, 2000, s. 63.)

Bir başka akademisyen Bünyamin Erul “*Hz. Peygamber'e Kur'an Dışında Vahiy geldiğini İfade Eden Rivayetlerin Tahlil ve Tenkidi*” isimli çalışmasında, hadis koleksiyonlarında bulunan bazı rivayetlerde; “*Rabbim emretti, hükmetti, yazdı, nehyetti*” veya “*emrolundum, bana gösterildi*” gibi daha çok ilham, kalbe ilka, rüya gibi çeşitli yollarla sağlanan iletişimle ilgili haberlere değinmeksizin, yalnızca Hz. Peygamber'e Kur'an dışında da vahyedildiğini ifade eden, vahye dayalı Allah-Rasûl iletişimini telaffuz eden haberler yer aldığını belirtmiştir. Erul, söz konusu çalışmasında, vahiy ürünü oldukları intibahı uyandıracak ifadeleri içeren dokuz ayrı konudaki hadislerin bütün versiyonlarını derlemiş ve bu ifadelerin râvî tasarruflarından kaynakladığını tespit etmiştir. (Erul, 1998, s. 55-72.)

Kur'an'ın çeşitli ayetlerinde (18. Kehf, 110; 21. Enbiya, 3, 34; 41. Fussilet, 6; 17. İsra, 93.), Hz. Peygamber'in beşer olduğu gerçeği üzerine vurgu yapılmıştır. Onu diğer insanlardan

ayıran tek yönü İlâhî vahye muhatap oluşudur. Kur'an'da, kararlarında, sözlerinde ve uygulamalarında hata ve yanılğıya düşebilen bir Peygamber portresi çizilir. Nitekim 8. Enfal, 67; 9. Tevbe, 43; 10. Yunus, 99; 66. Tahrim, 1; 80. Abese, 1-10. ayetlerinde, Hz. Peygamber çeşitli hatalı uygulamaları üzerine uyarılmıştır.

Ahmet Keleş, *Hadislerin Kur'an'a Arzı* isimli çalışmasında Hz. Peygamber'in, hatalı uygulamaları neticesinde uyarılmış olmasını, diğer tüm davranışlarının, başka uyarı olmadığı için "*Takrîr-i İlâhî*" olarak kabul edilebileceğini ifade etmiştir. (Keleş, 1998, s. 158-159.)

Ahmet Akbulut ise, Kur'an'daki bu uyarılarla ilgili olarak şu değerlendirmede bulunmuştur: "*Hz. Peygamber yanlış yapsaydı vahiy düzeltirdi, kuralını değil, Hz. Muhammed'in vahyin belirlemediği hususlarda yanlış yapabileceğini anlamak gerekir. Âyetlerin, hatanın uygulanmasından sonra nazil olması da bu durumu desteklemektedir. Aksi halde, hatanın gerçekleşmesinden önce müdahale edilirdi.*" (Akbulut, 1992, s. 73.)

Tarihi açıdan, Hz. Peygamber'in hatalı sayılabilecek bütün söz ve uygulamalarının Allah tarafından uyarılmamış olduğunu gösteren deliller de bulunmaktadır. Mesela Hz. Peygamber, tecrübesinin olmadığı bir alanda; hurma ağaçlarının aşılması konusunda hatalı bir tavsiyede bulunmuş, olumsuz sonuç verdiğini görünce şöyle açıklama yapmıştır: "*Ben sadece bir insanım, size dininizle ilgili bir şey emrettiğimde ona uyunuz, eğer kendi reyimle bir şey emredersem, bilin ki ben yalnızca bir insanım (hata da edebilirim, isabet de).*" (Muslim, t.y., IV, 1835-1836.)

Fıkıh bilginleri, Hz. Peygamber'in dînî-şer'î bir konuda yaptığı içtihadta yanılması durumunda mutlaka uyarılacağını, onun hata üzerinde kalmayacağını, böylece onun içtihadının hüccet olacağını ittifakla kabul etmişlerdir. (aktaran: Şener, 1987, s. 98.)

Hz. Peygamber, ortaya çıkan problemlere kendi döneminin kültürel ve bilimsel seviyesine uygun çözümler sunmuş, çağını aşan boyutta teknolojik ve bilimsel bilgiler vermemiştir. O, içinde yaşadığı toplumun ve coğrafî olarak yakın bölgelerde yaşayan diğer bazı toplumların bilgi ve tecrübelerinden istifade etmiştir. Nitekim hadis koleksiyonlarında, buna delil olabilecek bol miktarda hadis bulunmaktadır.

Rivayetlerde, Hz. Peygamber'in içinde yaşadığı dönem ve coğrafyada yaygın olarak kullanılan bazı tedavi yöntemlerini kullandığı ya da tavsiye ettiği görülmektedir. Örneğin Hz. Peygamber'in tavsiye ettiği hacamat, aynı zamanda bu dönemin ünlü doktorlarından el-Hâris b. Kelede (ö.13/634), tarafından da tavsiye edilen ve uygulanan bir tedavi yolu idi. (İbn Ebî Usaybia, 1299/1882, s. 111.) Rasûlullah'ın, içinde yaşadığı topluma kadar gelmiş olan bu tedavi yöntemini kullanmış ve tavsiye etmiş olması gayet doğaldır.

Tıbb-ı Nebevî türü rivayetlerin kaynağı hakkında İbn Haldun'un şu sözleri de iddiamızı destekler mahiyettedir: "*Umran ehlinde olan göçebelerin, sadece bazı şahıslar üzerinde yapılan eksik, yetersiz tecrübeler dayanan ve kabilenin yaşlılarından ve kocakarılarından devrildikleri bir tababetleri vardır. Bunlardan bazıları, bazen doğru olabilmekle birlikte, söz konusu tababet, tabî (bilimsel) esaslara dayalı olmadığı gibi, insan yapısına uygunluğu da test edilmiş değildir. [İslam öncesi dönemde] bu tür tababet Araplar arasında oldukça yaygındı ve aralarında el-Hâris b. Kelede ve diğerleri gibi, tanınmış hekimler vardı. İşte İslâm'a ait dînî eserlerde nakledilen tıbbî bilgiler bu türdendir. Yoksa vahiyle herhangi bir ilişkisi yoktur.*" (İbn Haldun, 1979, I, 412.)

Sonuç olarak, bilimin ilgi alanına giren hadislerde verilen bilgilerin, Hz. Peygamber yanında muhtemel başka kaynakları da vardır. Bunlar, Hz. Peygamber'e ait kabul edilseler bile, onları vahiy ürünü sayabilmek için yeterli delil bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu hadislerin, vahiy ürünü oldukları gerekçesiyle eleştiri kapsamı dışında tutulması ya da bilimsel verilerle desteklendiği için Hz. Peygamber'in bir mucizesi sayılması haklı bir temele dayanmamaktadır.

Ayrıca, Hz. Peygamberin, Kur'an dışında vahiy aldığı kabul edilse bile, bunun bugün için pratik bir anlamı bulunmamaktadır. Çünkü Hz. Peygamber hayatta değildir ve hadislerden hangisinin vahiy ürünü, hangisinin kendi içtihadının ürünü olduğunu sorma imkânımız bulunmamaktadır.

c) Bilimin ve Hadislerin Kapsamı ile İlgili Sorunlar

Bilimin ayrırcı özelliklerinden biri, onun olgusal oluşudur. Olgu terimi çok yaygın kullanılmakla birlikte kesin ve belirgin bir anlam dile getirmemektedir. Bazen evrende olup-biten her şeyi kapsayacak kadar geniş, bazen yalnız algılarımızı veya doğrudan gözleme konu olabilecek yaşantılarımızı içine alacak kadar dar anlamda kullanılmaktadır. (Yıldırım, 1998, s. 76.) Bilimin kapsam ve sınırlarını kesin olarak belirlemek çok zor olduğundan, hangi sorunların bilimsel incelemeye konu olabileceği, hangi sorunların olamayacağı tartışmalıdır. Bir uçta bilimin konusunu sadece fizik dünyada yer alan olgularla sınırlı görmek gerektiğini ileri sürenler karşısında, öbür uçta, bilime hiçbir sınır tanımayan, her türlü sorunu bilimin kapsamı içinde gören kimseler yer almaktadır. Aslında bilimsel metodun uygulama alanının, ne birincilerin göstermek istedikleri kadar dar, ne de ikincilerin hayal ettikleri kadar geniştir. Bu alan, bilimsel yöntem ve araçların genişlemesine bağlı olarak sürekli bir genişleme içinde olmakla birlikte, bazı tür problemlerin bugünkü şartlar altında (eldeki imkânların yetersizliği nedeniyle) hiç değilse şimdilik, diğer bazı tür problemlerin de nitelikleri gereği belki de hiçbir zaman bilimsel incelemeye elverişli olmayacağı gerçeğini kabul etmek gerekir. Bilimsel yöntemin kapsamını olgusal içeriği olanlar, sınırını ise olgusal içerikten yoksun olan problemler oluşturur. Olgusal içeriği olmayan problem, gözlem veya deney yoluyla çözümü irdelenemeyen problemdir. (Yıldırım, 1998, s. 58-59.)

Buna göre bilim adamlarının en azından bir bölümü, evrende gördüğü her olayı bilimsel yöntemlerle açıklama gayretindedir. Bu da, Allah'ın varlığı konusu da dâhil olmak üzere bazı konularda bilimin mevcut imkân ve metotlarıyla bilgi elde edemediği durumlarda bu gerçeklikleri inkâr etmeye de yöneltebilmektedir. Hadislerde de arş, kürsî, kabir âlemi, berzah, kıyamet, haşr, hesap, cennet, cehennem, cinler, melekler, şeytan, vb. konularla, yaratılışa ilişkin bazı bilgiler de verilmiştir. Dolayısıyla bu tür bilgiler içeren hadislerin bilimsel verilerle yoruma tabi tutulması ya da bilime aykırı olduğu gerekçesiyle reddi pek çok problemi de beraberinde getirecektir.

Modern bilimin verileriyle yoruma tabi tutulabilecek hadisleri seçerken dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta da Hz. Peygamber'in kullandığı dildir. "Dil, toplumsal bir iş görme aracıdır. Toplumsal bir etkinliktir. Buna göre bir önermenin anlamı, verdiği bilgiye göre değil, içinde yer aldığı belli bir dil kesitine göre oluşan bir anlam ölçütü açısından değerlendirilmelidir." (Özlem, 2000, s. 29) Hz. Peygamber, tarihin belli bir döneminde; belli tarihe, kültüre, âdet ve geleneklere sahip; özellikle de belli bir dili konuşan bir toplum içinde yaşamıştır. Onun, gerek dînî bilgileri öğretirken, gerekse günlük konuşmalarında, içinde

yaşadığı toplumun dil özelliklerini, edebî sanatlarını da kullanmamış olması düşünülemez. Dolayısıyla hadislerin bazılarında kullanılan edebî sanatları içeren sözlerin tenkit edilmesinde ve yorumlanmasında dikkatli olmak gerekir. Bunlardan bazılarının çeşitli tabîî hâdiselerle irtibatlandırılmış olanları, eğer mecâzî, teşbîhî ve temsîlî vb. anlatıma hamletmeye açık bir delil bulunabiliyorsa, öncelikle dil özellikleri dikkate alınarak anlaşılmalı çalışılması gerekmektedir. Bu yapılmadan onların bilimsel veriler ışığında yorumlanmaya çalışılması yanlış ve gereksiz yorumların ortaya çıkmasına, hadislerin asıl amacının saptırılarak işlevsiz bırakılmasına yol açacaktır.

Şimdi bu tür yorumlamalara birkaç örnek verelim: a)“ *Sizden biriniz uykudan uyandığında, üç defa burnunu temizlesin; zira şeytan insanın genzinde geceler.*” (Buhârî,1990, III, 1199) hadisindeki *şeytanın insanın genzinde geceleme*si ibaresini, Hz. Peygamber’in, yeterince temizlik anlayışı yerleşmemiş bir topluma bu alışkanlığı kazandırmak için zihninde daha kalıcı olması amacıyla kullanmış olduğu söylenebilir. Nitekim Kâdî İyâz, bu hadiste istiâre kullanılmış olabileceğini, bununla burunda toz, sümük gibi pisliklerin bulunduğu anlatılmak istenmiş olabileceğini, burundaki bu pisliğin, şeytan(ın pis oluşuyla) uyum halinde bulunduğunu ifade etmiştir. (Nevevî,1392, III, 127.) Ayrıca, hadis bu içeriği nedeniyle bilimsel verilere dayanılarak, “Bilim, insan anatomisini en ince ayrıntılarına kadar incelemiş, ancak şeytana rastlamamıştır.” denilerek reddedilmesinin doğru olmayacağı kanaatindeyiz.

Hadislerdeki bu tür açıklayıcı ifadelerin sonraki dönemlerde ilave edilmiş olabileceğine de dikkat edilmelidir. Örneğin, bu hadisteki “*Zira şeytan insanın genzinde geceler.*” ifadesi, her ne kadar el-Buhârî ve Muslim’in eserlerinde yer almış olsa da, hadisin râvîlerinden İsbâ b. Talha b. Ubeydullah (ö.100/718) veya Muhammed b. İbrahim et-Teymî’nin (ö.120/737) açıklaması olduğu halde hadise ilave edilmiş gibi görünmektedir. Çünkü hadisin sadece baş tarafının yer aldığı Ebû İdris el-Havlânî – İbn Şihâb ez-Zuhrî kanalıyla nakledilen diğer versiyonunun bulunduğu ilk kaynak buna göre daha eskidir ve daha fazla kaynakta yer almıştır. (Buhârî, 1990, I, 71.);

b)Mecâzî anlatım içerdiği kabul edilebilecek hadislere vereceğimiz bir diğer örnek, Hz. Peygamber’in, yaz günlerinde sıcakların arttığı vakit öğle namazının biraz geciktirilerek kılınması yolundaki tavsiyesini içeren şu hadistir: “*Hava sıcak olduğu zaman (öğle) namazını serinlikte kılın, zira sıcaklığın şiddeti cehennemden teneffüs etmesindedir.*” (Buhârî, 1990, I, 198.)

Bu hadiste öğle sıcaklığı ile cehennem arasında bir irtibat kurulmuştur. Bu irtibat hakiki anlamıyla ele alınırsa hadisin uydurma olduğu söylenebilecektir. Çünkü ne Kur’an’da, ne de hadislerde güneşin Cehennem olduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak cehennemden kaynaması teşbih, mecaz veya kinaye olarak değerlendirilirse, hadisin bu bölümüne, “*Zira şiddetli sıcak cehennem ortamı gibidir.*” anlamı verilebilecek ve ortada bir problem kalmayacaktır. Arap dilinde böyle bir anlam vermeye engel teşkil edecek bir durum da bulunmamaktadır. Nitekim İbnü’l-Esîr, (1963, III. 483.) ve İbn Manzur (1979, II, 550) gibi dil bilginleri “*min feyhü Cehennem*” ibaresinin temsîl ve teşbîh için kullanıldığını söylemişlerdir.

c)Yine, “*Humma cehennemden kaynamasındandır; onu su ile soğutunuz.*” (Buhârî, 1990, III, 1190-91.)hadisinde yukarıdaki hadise benzer bir şekilde benzetme bulunmaktadır. Bu hadisi, insanın humma hastalığından dolayı yakalandığı yüksek ateşin cehennemden

kaynaklandığını ifade ettiği gerekçesiyle bilime aykırı saymak ve bu gerekçeyle reddetmek doğru olmayacaktır.

d) “Allah Âdem’i, yeryüzü [toprağının] tamamından avuçladığı bir avuç topraktan yarattı. Bu nedenle âdemoğlu toprağın özelliklerine sahip olagelmıştır; kimi kırmızı, kimi siyah, kimi beyaz, kimisi de bunların arasındaki renklerde. (...)” (İbn Hanbel, t.y., IV, 400, 406.) hadisinde insanların ırkları ile yeryüzü toprağının renkleri arasında bir ilgi kurulmaktadır. Bu ilginin organik bir ilgi olarak algılanması halinde hadisle bilimsel veriler arasında bir aykırılıktan söz edilebilecektir. Ancak bu bilgi bir teşbih veya sembolik bir yorum olarak algılanırsa bunda bir problem olmayacaktır.

Siyer, mu’cizât, şemâil, isbâtu’n-nubuvve, megâzi vb. Hz. Peygamber’in şahsı ve peygamberliğini konu alan eserlerde önemli bir yer tutan, hadis koleksiyonlarında da örnekleri bulunan Hz. Peygamber’e ait mucizelerin, bir defaya mahsus olarak gerçekleşmiş olmaları nedeniyle bilimsel verilerle yorumlanmaya çalışılması bilim açısından olduğu kadar dini bilgi olarak hadisler açısından da sorun oluşturacaktır. Çünkü bunlar tekrarlanabilen olaylar olmadığından deney ve gözleme tâbî tutulması mümkün değildir.

Hadisleri bilimsel verilerle anlama ve yorumlama ile ilgili olarak dikkat edilmesi gereken bir başka konu da hadislerin bağlamıdır. Hadisler dînî olduğu kadar tarihî metinlerdir. H. Rickman, tarihi metinleri anlamaktan bahsederken, bu ifadeleri anlamının ön şartının ifadelerin ortaya çıktıkları somut bağamlarının anlaşılması olduğunu söylemiştir. Ona göre bir kelime cümle içindeki, cümle paragraf içindeki, paragraf kitap içindeki, kitap kendi edebî geleneği içindeki yerinde anlaşılır. (Rickman, 1992, s. 42.) Dilthey’e göre anlam dögüseldir. Yani cümlede geçen bir kelimenin anlamını ancak cümlenin bütününe geri giderek anlayabiliriz. Aynı şekilde cümlenin anlamı da kelimelerin anlamından kuruludur. Burada bütün ile parçalar arasında bir diyalektik ilişki söz konusudur. (Gökberk, 1980, s. 171.)

Bazı hadisler de târihi bağlamlarından koparıldığında bilimsel alana ilişkin bilgi veriyor görünmektedirler. Örneğin, pek çok sahâbeden nakledilen ve *bulaşıcılığın olmadığını, baykuşun, Safer [ayının] uğursuzluğunun ve yıldızların [yağmurun yağmasında etkisinin] bulunmadığını* içeren bir gurup hadis bunlardandır. Bu hadislerdeki “*Lâ advâ/bulaşıcılık yoktur*” ifadesi bugünkü anlamda hastalıkların bulaşıcılığı şeklinde anlaşılırsa, hadisin bilimsel verilerle yorumlanmasında sorun çıkacaktır. Tarihi arka plan göz önüne alındığında ise hadisin bilimsel veriler ışığında yorumlanmasına gerek kalmamaktadır. Zira Hz. Peygamber döneminin bulaşıcılık anlayışına baktığımızda bugünkünden çok farklı olduğu anlaşılacaktır. Câhiliyye Arapları insanların ve koyunların karınlarında yılanların olduğuna ve bunların uyuz hastalığına yakalanmış olanlardan sirayetle insanlara geçtiğine, insan acıktığında ona eziyet ettiklerine inandıkları nakledilmektedir. (İbnu’l-Esîr, 1963, III, 35, İbn Manzur, 1979, IV, 463.) Hz. Peygamber – eğer bu rivayetlerdeki sözler ona ait ise- bütün bu inanışların yanlış ve geçersiz olduğunu ortaya koymak istemiş olmalıdır.

Burada şunu da vurgulamalıyız, hadisleri bağamlarına göre anlama ve değerlendirme, hadislerin sebab-i vürûdlarının bilinmesiyle de alakalı bir konudur ve ne yazık ki sebab-i vürûdu bilinen pek az hadis bulunmaktadır.

Sonuç olarak, bilimsel veriler ışığında yorumlanacak olan hadisler deney, gözlem ve mantıksal çıkarım yollarıyla doğrulanabilir veya yanlışlanabilir içeriğe sahip olmalıdır. Olgusal değer içerdiği düşünülen bazı hadislerde mecaz, istiare, teşbih vb. anlatım yolu kullanılmış olabileceği unutulmamalıdır.

2) Hadislerin Yorumlanmasında Bilimsel Verilerin Kullanılmasıyla İlgili Sorunlar

Hadislerin anlaşılması ve yorumlanmasında bilimsel verilerin kullanılmasına karşı çıkanlar, *bilimin ve hadislerin epistemolojik kaynaklarının farklılığı ve bilimin ilerlemeci, eleştirel yapısı* nedenleriyle hadislerin eleştirisinde ve yorumlanmasında bilimsel verilere güvenilemeyeceğini ileri sürmektedirler. Bunların geçerliliğini görmek için gerekçeleri gözden geçirmek gerekmektedir.

a) Hadis ve Bilimin Epistemolojik Kaynaklarının Farklılığı Gereğiyle İtiraz

Bilimsel verilerin hadis tenkidinde ve yorumunda kullanılmasına karşı çıkanların temel hareket noktası hadislerin ilahi kaynaklı olmasıdır. Zira bu yaklaşıma göre hadislerin epistemolojik kaynağı vahiydir. Dolayısıyla insan çabasıyla elde edilen hiçbir bilgi hadislerdeki bilgileri eleştirmeye hak sahibi olamaz. Hadisler hakikatin bilgisini sunduğu için bilim şimdi olmasa da daha sonra elde edeceği bilgiler itibarıyla hadislerin bildirdiği noktaya gelecektir. “*Bir gün yapılan modern araştırmalar, istib’ad ve istihfâf edilen bazı hadislerin ilmi birer mucize olduğunu ortaya koymaktadır.*” (Polat, t.y., 210-211.) Bu kaygıya, hadislerin yegâne epistemolojik kaynağının vahiy olduğu algısının neden olduğu anlaşılmaktadır. Bu algının yanlışlığını yukarıda tartıştığımız için burada tekrar gündeme getirmeyeceğiz.

Bilimin epistemolojik kaynağına gelince; buna bilim nedir sorusuyla başlamak istiyoruz. “Bilim nedir?” sorusu üzerinde ittifak edilen, açık ve net cevabı bulunan bir soru değildir. Bilim kavramı üzerine pek çok tanımlar yapılmıştır, ancak şu tanımın dikkate alınabileceğini düşünüyoruz. *Bilim, denetimli gözlem ve gözlem sonuçlarına dayalı mantıksal düşünme yolundan giderek olguları açıklama gücü taşıyan hipotezler (açıklayıcı genellemeler) bulma ve bunları doğrulama yöntemidir.* (Yıldırım, 1998, s. 19.) Bu tanımda da görülmektedir ki bilimin temel öznesi insan duyuları ve aklıdır. Deney ve gözlemi gerçekleştiren bir insanın duyu organlarındaki, ya da kullandığı alet ve cihazlardaki herhangi bir sorun sonucu etkileyecektir. Aynı şekilde bilimsel çalışmayı gerçekleştiren kişinin inançları, duygusal yapısı, eğilimleri vb. durumlar elde ettiği bilimsel çalışmaları etkileyebilecektir. Zira *bilim de diğer bütün insan çabaları gibi, açık veya üstü örtük bir takım temel inançlara dayanır. Varsayım denen bu inançlar, bilimsel çalışmayı gerçekleştiren kişinin düşünme ve hareketlerinin temelinde yatan gerekçeleri oluşturur.* (Yıldırım, 1998, s. 21.)

Görüldüğü üzere bilimsel veriler pek çok yönüyle bir insan çabasının ürünüdür. Eğer gerçekten hadislerin epistemolojik kaynağı vahiy olsaydı bu kaygılara katılmamak mümkün değildir. Ancak hadislerdeki, bilimin ilgi alanına giren bilgilerin vahiy kaynaklı olduğuna dair doyurucu hiçbir bilgi bulunmadığı gibi, aksini ispat edebilecek bilgiler mevcuttur. Öte yandan, Kur’an’ın tefsirleri dâhil, Kur’an ve sünnete dayandırılan inanç, ibadet ve muâmelâta dair pek çok konu, kendileri de birer insan olan İslâm âlimlerinin yorumlarına dayandığını, bizim de bu yorumları dikkate alarak dini hayatımızı şekillendirdiğimizi de hatırd tutmak gerekmektedir.

Bu konuyla ilgili olarak itiraz edilen bir başka nokta da bilimsel verilerin elde edilme yöntemiyle ilgili metodolojilerin kaynağının pozitivist felsefe olduğudur. Evrende görülen görülmeyen varlıkları bilimsel yöntemlerle açıklayabileceğini iddia eden, inceleyip açıklayamadıklarını da yok farz etmeyi kendine ilke edinen pozitivism, XIX. Yüzyıl boyunca insanlığı etkisine alan ve hâlâ belli alanlarda etkisini sürdüren bir akım olmuştur. Özellikle

XIX. Yüzyılın sonları ile XX. Yüzyılın başlarında hadislerin bilimsel veriler arz edilerek, bilime aykırı içeriklere sahip olan hadislerin reddedilmesi gerektiğini iddia edenlerin, pozitivist felsefeden etkilenmiş oldukları iddia edilmiştir. Yukarıda da adı geçen ed-Dicvî, Ebû Şehbe, M. Tahir Hekim, M. A. el-Bâr gibi âlimler muhaliflerini, çoğunlukla onların etkisinde kalmakla itham etmişler ve bu davranışları nedeniyle onları tekfir edebilmişlerdir.

Bugün de amacı İslamî bilgileri yalanlamak olan bilim adamları olabilir. Ancak bir bıçakla adam öldürüldü diye bütün bıçakları hayatımızdan çıkarıp atmak gibi bir düşünce ne kadar yanlış ise, bazı bilim adamları İslâmî değerleri istihfaf ediyor diye tüm bilim adamlarından uzak durmak o kadar yanlıştır. Ayrıca bilim yüzyıllar boyunca Müslüman âlimlerin çabalarıyla gelişmiş ve ilerlemiştir. Çünkü Müslüman âlimler evrenin belli bir düzen içinde yaratıldığını, evrende olup biten her şeyin Allah'ın koyduğu ölçüler dâhilinde cereyan ettiğini bilmektedirler. Zira evrenin yaratıcısı olan Allah Kur'an'da pek çok âyetle buna vurgu yapmıştır. (Bkz. 3. Âl-i İmrân, 190; 6. En'âm, 96; 21. Enbiya, 22; 36, Yasin, 39-40; 55. Rahman, 2, 7; 67. Mülk, 3, 4.)

b) Bilimin ilerlemeci ve eleştirel yapısı

Bu konuyla ilgili itiraz ve çekincenin temelinde bilimsel verilerin sürekli gelişerek ilerlediği, bilimsel disiplin içinde önceden üretilen bilgilerin de, sürekli eleştirel bir bakış açısıyla gözden geçirildiği, yeni üretilen bazı bilgilerin eskisini yalanladığı dolayısıyla teorik olarak nihai bilgiye hiçbir zaman ulaşamayacağı düşüncesi bulunmaktadır.

Eleştirici olmak bilimin temel özelliklerindedir. Bilim ne denli akla uygun görünürse görünsün her sav ya da teori karşısında, hatta bu sav ya da teori yerleşmiş, herkesçe kabul edilmiş olsa bile eleştirici tutumunu elden bırakmaz. (Yıldırım, 1998, s. 21.) Böylece yıllarca doğru kabul edilen bazı bilgilerin aslında yanlış oldukları ortaya çıkabilir. Örneğin, Newton'un yerçekimi hipotezi iki yüz yıl boyunca bir doğa yasası olarak kabul edildiği halde, geçen yüzyılın sonlarına doğru bazı olguları açıklamada yetersizliği görülünce, eleştiriye uğramış ve yerini daha güçlü olan Einstein teorisine bırakmak zorunda kalmıştır. (Yıldırım, 1998, s. 20.)

Bilim, donuk bir bilgiler yığını değil, sürekli artan, hızla gelişen ve değişen bir etkinliktir. Hiç şüphesiz yeni bir düşünce veya hipotez oluşturma, zihinde tasarlanan bir iş olup kişinin tek başına başarabileceği bir iştir. O düşünce veya hipotezi doğrulama işi ise, pek çok kişinin katkısına yer veren ve acımasızca yürütülen eleştirel bir davranıştır. Bunun yolu da devamlı tekrar edilen deneylerdir. Ancak bu, doğada olup bitenler üzerindeki bilgileri artırma yolunda başvurulmuş türden deneyler değildir. Eleştirinin kendisi olan bu deney modern anlamında hipotez test etme işidir. (aktaran. Yıldırım, 1998, s. 235.) Bilimin, artarak gelişebilmek, tutarlı ve denetlenebilir olmak ve objektif olmak gibi özellikleri bulunmaktadır. Bilim, kişi ve toplumlara göre değişmez. (Ural, 1998, s. 15.)

Bilimin bu ilerlemeci ve eleştirel özelliği ve değişime açık olması bilimsel yöntemle elde edilen bütün bilgilerin yanlışlanabileceği anlamına gelmemektedir. Bilimde teknolojik imkânların artmasıyla birlikte, pek çok konuda eskiden teori düzeyinde veya sübjektif bilgiler olarak bilinmekte olan bazı konularda kesin bilgilere ulaşılmıştır. Örneğin eskiden sadece bazı karînelere bakılarak dünyanın yuvarlak olduğu fikri benimsenirken, uzaya çıkılmasının ve oradan dünyanın fotoğraflarının çekilmesinin ardından bugün bu herkes tarafından kabul edilmek durumunda kalınan kesin bir bilgi halini almıştır. Tıp ve daha pek çok bilim dalından bunun benzeri binlerce örnek verilebilir.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere bilimin ilgi alanına giren bazı hadislerin yorumlanmasında bilimsel verileri kullananlar, bir hadisteki bilgiyi desteklediği sürece bilimsel verileri kullanmakta hiçbir sakınca görmemektedir. Günlük hayatlarından da bilimsel verilere çoğunlukla güven duymaktadırlar. Onlar sadece hadislerdeki bazı bilgiler ile bilimsel veriler çelişmesi durumunda bilimsel verilere güven duyulamayacağını ifade etmektedirler. Hâlbuki bilim nezdinde, onların, hadisi yorumlamada kullandıkları bilgiler de eleştirilebilir veya yanlışlanabilir bilgilerdir. Bugün sırf bilimsel veriler destekliyor diye mucize addedilen Hz. Peygamber'in vahiy ürünü saydıkları sözleri, ilgili bilimsel verinin yanlışlanması halinde, Selahattin Polat'ın yukarıda alıntılıdığımız bir sözünde ifade ettiği gibi Hz. Peygamber'in bir sözünü istihfâfa neden olması kaçınılmaz olmayacak mıdır?

2. Sonuç ve Öneriler

Hadislerin anlaşılması ve yorumlanmasında bilimsel verileri kullananların metot ve değerlendirmelerini veya buna karşı çıkanların iddia ve itirazlarını değerlendirmemiz neticesinde bu konuda sağlam ve tutarlı bir metodoloji bulunmadığı görülmüştür. Yukarıdaki tartışmalardan çıkarılan neticeleri de göz önünde tutarak bu konuda aşağıdaki hususların göz önünde tutulması gerektiğini düşünüyoruz. Elbette ki biz, bu konuda bir metodoloji sunma iddiasında değiliz. Ancak konunun ilim çevrelerince tartışılmasına bir zemin hazırlayacağını, böylece denetimsiz yapılan bu yorumlara belli bir standart getirilebileceği ümidini taşıyoruz.

1.Kanaatimizce bütün hadisler için olduğu gibi bilimsel alanla ilgili hadislerin anlaşılması için atılması gereken ilk adım bunların gerçekten Hz. Peygamber'e ait olup olmadıklarının tespiti. Zira, *“anlama eylemini gerçekleştirecek kişi öncelikle anlaşılacak olanın “nasıl bir metin” olduğunu ve kim tarafından anlatıldığını cevaplandırmalıdır. Çünkü anlatanın niyeti ile anlatılan (metin) arasında mantıkî bir ilişki vardır. Anlatanın düşünce, duygu ve niyetleri, metinde seçip kullandığı kelimelerle bağlantılıdır.”* (Jansen, 1999, s. IX.) Kaynaklarda hadis olarak yer alan sözlerin yukarıda da izah ettiğimiz üzere Hz. Peygamber'e ait olmadıkları halde ona izafe edilmiş olabilecekleri gözden kaçırılmamalıdır. Aksi takdirde bazı örneklerinde de görüldüğü üzere yabancı kültürlerden alınan, ya da sahabe, tabiîn, etbâu't-tâbiîn'in bazı sözlerini Hz. Peygamber'e mâl ederek onlara kutsallık kazandırma, dolayısıyla dini hayatı yanlış temele oturtma gibi bir hataya düşmekten hâlî kalınamayacaktır. Bu tehlikeden korunmak için hadislerin öncelikle senet tetkik ve tenkidine tabi tutulması gerekmektedir. Hadisin Hz. Peygamber'e ait oluşunun tespiti için senet tetkik ve tenkidi başlangıçtır. Asıl tetkik ve tenkit metin üzerinde yapılmalıdır. Gerek metin tetkiki, gerekse metin incelemesinin her şeyden önce metin tespitiyle yani üzerinde çalışılacak metnin seçilip özelliklerinin tanınarak elden geldiğince doğru ve tam metnin ortaya konulmasıyla mümkün olduğunu belirtelim. Özellikle yazma metinler üzerinde yapılan çalışmalarda anlama/şerh öncesi sağlıklı metin ortaya konulması için, incenecek metnin eksik ya da tam oluşunun, doğruluk derecesinin, müellif hattıyla yazılıp yazılmadığının, müellif hattıyla yazılmamışsa aslına uygun olup olmadığının, istinsah tarihinin, müstensihinin, istinsah yerinin vb. metnin tanınmasına ilişkin ön bilgilerin elde edilmesi gerekir. Böylece, metin incelemesinin ilk basamağı olarak metin tespiti önem arz eder. Söz konusu metin tespitiyle ilgili özellikler; şüphesiz yazma metin incelemesi düşünülerek belirtilmiş olmakla birlikte, matbu metin üzerinde yapılacak çalışmada da doğru ve elden geldiğince tam metin tespitine çalışılmalıdır.

Ancak bu tespit işleminden sonra elde edilecek olan metin için bir hadis olarak anlama ve yorumlama işlemine geçilmesinden söz edilebilir. Şu da unutulmamalıdır ki, yapılacak

olan senet ve metin tetkik ve tenkidi çalışması sonucunda elde edilecek olan metnin sahih bir hadis olduğu söylenebilir.

2.Hadislerin vahiy kaynaklı olduğu düşüncesi de hem ilmî bir temele dayanmamaktadır, hem de İslâm dünyasında büyük ihtilaflara yol açan tartışmalara neden olmaktadır. Bu anlayış, bazılarını bilime aykırı hadis metinlerinin Hz. Peygamber'e ait olamayacağı sonucuna götürürken, bazılarını da bilime uygun olan hadisleri mucize olarak nitelendirebilmektedir. İfrat ve tefrit noktası diyebileceğimiz bu iki değerlendirme de vakıya uygun düşmemektedir. Dolayısıyla bu düşünceden vazgeçilmelidir.

3. Bugün, bilimsel verilerle desteklendiği gerekçesiyle mucize olduğu iddia edilen hadisleri yorumlamada dayanak olarak kullanılan verileri yalanlayan veya değiştiren yeni bulgular elde edildiğinde yorum dayanaksız kalacak ve ilgili hadisin hafife ya da alaya alınmasına neden olabilecektir. Bu da bazı İslam düşmanları hatta bazı Müslümanlar nazarında Hz. Peygamber'in verdiği bilgilerin güvenilirliği konusunda şüpheyeye yol açabilecektir.

4. Tarihi metinler olarak hadislerin, sadece Hz. Peygamberin sözlerini değil, aynı zamanda sahabe tâbiîn ve etbâu't-tâbiînin sözleri ile yabancı kültürlerden alınan bazı unsurları da ihtiva ettiğini ifade etmiştik. Yabancı unsurların ayıklanması için yapılacak titiz bir çalışmadan sonra elde kalan hadis metinlerinin anlaşılması için, onun yaşadığı çağın gelenekleri, kültürel özellikleri ve coğrafi ortamı gözden geçirilmelidir. Zira Hz. Peygamber'in, örneğin Tıbb-ı Nebvî kapsamında tavsiye ettiği tedavi yöntemleri, içinde yaşadığı toplumda uygulanan yöntemler; tavsiye ettiği tıbbi bitkiler o coğrafyada yetişen ya da ticaret yoluyla o bölgeye getirilen bitkilerdir. Hz. Peygamber, yaşadığı çağı aşarak bugünkü tıbbi yöntemler ya da ilaçlar hakkında bilgi vermemiştir.

5.Hz. Peygamber'in bu sözleri hangi amaçla söylediği göz önünde bulundurulmalıdır. Hz. Peygamber, bir peygamberdir ve Kur'an'ın çeşitli ayetlerinde de ifade edildiği gibi belli bir misyona sahip olarak görevlendirilmiştir. Onun misyonu içinde bilimsel alana ilişkin bilgi vermek bulunmamaktadır. Yukarıda örnek olarak sunduğumuz hurma ağaçlarının aşılınması ile ilgili sözleri de bunun bir delili sayılabilecektir. Onun asıl misyonu inanç, ibadet ve ahlak konularında Müslüman topluma örnekliktir. Kur'an'da Hz. Peygamber'in bir tabip, eczacı, tarım uzmanı vb. gibi çeşitli mesleklerde önemli bilgiler sunduğuna dair hiçbir bilgi vermezken, ahlaki erdemlerini; "Sen pek yüce bir ahlak üzeresin." (68. Kalem, 4.) buyurarak övmüştür.

6.Hz. Peygamber, geçmişte yaşayanlar için olduğu kadar günümüz Müslümanları için de örnektir. Örnek almak taklit etmek olmadığından bizim yapacağımız şey, onun söz ve davranışlarından ilkeler çıkararak uygulamak olmalıdır. Zira bizim yaşadığımız çağın bilimsel ve teknolojik imkânları ile Hz. Peygamber'in yaşadığı çağın imkânları tamamen farklıdır. Ancak Hz. Peygamber'in örnekliğinde evrene ve olaylara bakış açısı değişmez. Örneğin, Hz. Peygamber'in tıpla ve eczacılıkla ilgili sözlerinden çıkarılacak birkaç ilke şunlar olabilir: a)Koruyucu tıp önlemlerini almak; dengeli ve düzenli beslenmek, elbise ve bedeni temiz tutmak, dişleri fırçalamak v.b. önlemleri almak. b) Hastalandığında hekimlerden yardım almak. c)Çağın gerektirdiği tedavi usullerinden yararlanmak. d)Tedavi için haram helal ölçüsüne dikkat etmek. e)Daha iyisi varken pis, yan etkisi fazla ve acı verici ilaç ve tedavi usullerini tercih etmemek.

7. Tıbb-ı Nebevî türü kitaplarda, bazı bitkiler Hz. Peygamber tarafından tavsiye edilmektedir. Bu hadisleri yorumlamak adına bu hadislerde zikredilen bazı bitkilerin aşırı övülerek tavsiye edilmesinin, uygulayanlarda çeşitli zararlara da yol açabileceği unutulmamalıdır. Yanlış ilaç kullanımı nasıl komplikasyonlara ve istenmeyen durumların oluşmasına yol açabiliyorsa, yanlış bitki kullanımının da benzer istenmeyen sonuçları doğurabileceği akıldan çıkarılmamalıdır.

8.Hadisleri bilimsel verilerle yorumlamaya çalışanların hemen hemen tamamı çoğunlukla yabancı/gayri Müslim bilim adamlarını elde ettiği verilerden istifade etmektedirler. Müslüman pek çok bilim adamı bulunmasına rağmen Müslüman bilim adamları tarafından, örneğin Tıbb-ı Nebevi türü hadisler üzerine yapılmış olan çalışma yok denecek kadar azdır. Kanaatimizce en azından Türkiye'deki bazı eczacılık fakültelerinin farmakognazi bilim dallarında ilk dönem Müslüman kültürünü yansıtan bu hadisler üzerinde çalışmalar yapılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Akbulut, A. (1992); *Nübüvvet Meselesi Üzerine*, Birleşik yay., Ankara.
- Aksan, D. (1995); *Her Yönüyle Dil*, Ankara.
- Aydemir; A. (1992); *Tefsirde İsrailiyat*, Beyan Yay. İstanbul
- Bağcı, H. M. (2009); *Hadis Tarihi, (İlk Üç Asır)*, Ankara.
- el-Bâr, M. A. (1991); *Kur'an-ı Kerîm ve Modern Tıbbâ Göre İnsanın Yaratılışı*, (Abdulvehhab Öztürk, Çev.) Ankara.
- Birand, K. (1960); *Manevi İlimler Metodu Olarak Anlama*, A.Ü.İ.F.Y., Ankara.
- Bolay, S. H. (1997); *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Akçağ, Ankara.
- Bozer, F. vd. (1986); *Evrîm Anaforu ve Gerçek*, İzmir.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail (1410/1990); *es-Sahîh*, (6), (Mustafa Dîb el-Buğâ, Thk.), Dâru İbn Kesîr, Beyrut.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail, (t.y.) *et-Tarihu'l Kebîr*, (es-Seyyid Hâşim en-Nedvî, Thk.), Dâru'l Fikr, Beyrut.
- Dartma, B. vd. (2010); *Tefsir Tarihi ve Usûlü*, Anadolu Üniversitesi Yay. Eskişehir.
- Ebû Reyve, M. (1988); *Muhammedî Sünnetin Aydınlatılması*, (Muharrem Tan Çev.), İstanbul.
- Ebû Şehbe, M. (1990); *Sünnet Müdafası*, (M. Görmez-M. E. Özafşar Çev.) Ankara.
- Emin, A. (1933); *Duha'l-İslâm*, Kahire.
- Erul, B. (1998); Hz. Peygamber'e Kur'an Dışında Vahiy Geldiğini İfade Eden Rivayetlerin Tahlil ve Tenkidi, *İslâmiyât, sy. 1, s. 55-72*, Ankara,
- Gökberk, Ü. (1980); *Yorumsama kuramı açısından Yazın Eleştirisi*, T.D.Y.K., Ankara.
- Görmez, M. (1997); *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, T.D.V.Y., Ankara.
- Hamidullah, M. (1967); *Hemmâm b. Munebbih'in Sahîfesi*, (Talat Koçyiğit, Çev.), Ankara.
- Hatiboğlu, M. S. (2000); *Hz. Peygamber ve Kur'an Dışı Vahiy*, Otto Yay., Ankara.
- Hekim, M. T. (1985); *Sünnetin Etrafındaki Şüpheler*, (Hüseyin Aslan, Çev.) Pınar Yay. İstanbul.
- İbn Ebî Usaybia (1299/1882); *Kitâbu Uyûni'l-Enbâ' fî Tabakâti'l-Etubbâ'*, Matbaatu'l-Vehbiyye, Mısır.
- İbn Fâris (1392/1972), Ahmed b. Zekeriyya; *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga* (6), (Abdusselâm Muhammed Hârûn, Thk.), Dâru'l-Cil, Beyrut.
- İbn Hacer, el-Askalani (1379); *Fethu'l-Bâri*, (13), (M. F. Abdulbâkî-Muhyiddin el-Hatib Thk.), Dâru'l-Marife, Beyrut.
- İbn Haldun (1979), *Târîhu İbn Haldun, [Mukaddime]*, Beyrut.
- İbn Hanbel, (t.y.); *el-Musned*, (6), Muessesetu Kurtuba, Mısır.

- İbn Kuteybe (1989); *Hadis Müdâfaası (Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadis)* (M. Hayri Kırbasoğlu, Çev.), İstanbul.
- İbn Manzûr (1979); *Lisânu'l-Arab*, (6) Dâru'l-Maârif, Kahire.
- İbnu'l-Esîr (1963); *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadis ve'l-Eser*, (5), (Tahir Ahmed ez-Zâvî, Mahmud Muhammed et-Tanâhî, Thk.), Kahire.
- Jansen, J. J. G. (1999) *Kur'an'a Bilimsel-Filolojik-Pratik Yaklaşımlar*, (Halilrahman Açar, Çev.), Fecr, İstanbul.
- Juynboll, G.H.A. (2000); *Modern Mısır'da Hadis Tartışmaları*, (Salih Özer, Çev.) Ankara Okulu Yay. Ankara.
- Keleş, A. (1998); *Hadislerin Kur'an'a Arzı*, İnsan Yay., İstanbul.
- Kırbasoğlu, M. H. (1996); *İslâm Düşüncesinde Sünnet*, Ankara Okulu Yay. Ankara.
- Koçyiğit, T. (1985) *Hadis Istılahları*, Ankara Üniv. Yay. Ankara.
- Mubârekfûri (t. y.), *Tuhfetu'l-Ahvezî*, Beyrut.
- Muslim b. el-Haccac(t.y.); *es-Sahîh*, (5), (M. F. Abdulbaki, Thk.), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut.
- Nevevî, Ebû Zekeriyya Yahya, (1392); *Şerhu Sahihi Muslim*, (18), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut.
- Oruçhan, O. (2011), *Hadis ve Bilim*, TDV Yay. Ankara.
- Özlem, D. (1984); *Tarih Felsefesi*, İzmir.
- Özlem, D. (2000); *Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi*, İnkılap yay. İstanbul.
- Polat, S. (t.y.); *Hadis Araştırmaları*, İnsan Yay., İstanbul.
- Rickman, H. P. (1992); *Anlama ve İnsan Bilimleri*, (Çev., Mehmet Dağ), Ankara.
- Robinow, P. (1990); *Toplumbilimlerinde Yorumcu Yaklaşım*, (Derleme) (Taha Parla, Çev.) Hürriyet Vakfı Yay. İstanbul.
- Sakallı, T. (2002); "Cârî Kültürün Hadis rivayetine Tesiri", *IV. Kutlu Doğum Sempozyumu (Tebliğler)* 19-20 Nisan 2001, S.D.Ü.İ.F. yay. Isparta.
- Şener, A. (1987); *İslâm Hukuku Dersleri*, İzmir.
- Tatar, B. (2004); *Hermenötik*, İstanbul, İnsan Yayınları.
- TDK (2006, 26 Eylül) *Yorum Md.* Erişim: 10.05.2014. http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.536dd3f6b31189.49341489
- Ural, Ş. (1998); *Bilim Tarihi*, Kırkambar yay. İstanbul.
- Yıldırım, C. (1998); *Bilim Felsefesi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Yıldırım, E. (1996); *Hadis Problemleri*, İstanbul.